

Н.Г. ГОРГОЛЮК

м. Київ, Україна

ТЕРМІНИ РЕЧЕННЯ І ВИСЛОВЛЕННЯ: ФУНКЦІЙНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано сучасні тенденції у кваліфікації понять «речення», «висловлення», «речення-висловлення» в контексті функційної теорії мови. Закцентовано на зміні й кореляції лінгвоцентричної і антропоцентричної наукових парадигм; описано вплив системоцентричної концепції Фердинанда де Соссюра на формування лінгвістичної традиції протиставлення понять «мова» і «мовлення», схарактеризовано основні постулати психосистематики Г. Гійома й теорію актуалізації Ш. Баллі. Наголошено на значущості праці відомого українського мовознавця О.С. Мельничука в розв'язанні одного з найбільш дискусійних питань синтаксису – розмежування одиниць мови і одиниць мовлення. Окреслено перспективи розпрацювання теорії синтаксису в контексті сучасної когнітивно-дискурсивної парадигми з огляду на потрактування феномену мова-мовлення як єдиного (цілісного) об'єкта дослідження.

Ключові слова: Ключові слова: мова, мовлення, речення, висловлення, речення-висловлення, функційний синтаксис, функційно-комунікативний синтаксис, системно-функціональний аспект синтаксису, когнітивний підхід до мови.

Розвиток антропоцентричної теорії мови сфокусовує увагу вчених на дослідженні живої мови, мови як *реального процесу мовної діяльності*, тож укотре спонукає до осмислення фундаментальних проблем – співвідношення мови й мислення, мови й мовлення, а відповідно й розв'язання одного з найбільш дискусійних питань синтаксису – розмежування одиниць мови й одиниць мовлення, зокрема визначення кореляції понять «речення» і «висловлення».

У лінгвістичній традиції поняття «мова» й «мовлення» протиставляють як різні аспекти мови, наголошуючи на «активності, динамічності, суб'єктивності, індивідуалізованості, довільності, цілеспрямованості, ситуативній зумовленості мовлення і пасивності, статичності, об'єктивності, суспільній закріпленості, обов'язковості, незалежності від ситуації, нецілеспрямованості *мовної системи*» (Мельничук, 2000: 327–328). У такий спосіб мову (мовну систему) і мовлення, на думку О.С. Мельничука, здебільшого ставлять на єдиний онтологічний рівень як два однаковою мірою автономні мовні прояви, не враховуючи того, що «мовна система є лише внутрішньою властивістю мови, наявної тільки у вигляді мовлення» (Мельничук, 2000: 328).

Відома лінгвоцентрична, або системоцентрична, концепція Фердинанда де Соссюра, репрезентована в праці «Курс загальної лінгвістики», на багато десятиріч визначила вектор наукових пошуків. Відповідаючи на запитання *що є цілісним і конкретним об'єктом лінгвістики*, Ф. де Соссюр серед складників мовної діяльності – мови й мовлення – пріоритетною вважає мову, яка є цілісною сама по собі. Мовна діяльність, на думку вченого, зокрема через неможливість застосування критерію цілісності, не може бути визначена об'єктом лінгвістики, оскільки вона *водночас є фізичною, фізіологічною і психічною, належить і до індивідуальної, і до соціальної царини; її неможливо уналежнити до жодної з категорій явищ людського життя*,

© Н.Г. ГОРГОЛЮК, 2021

оскільки невідомо, як усе це можна об'єднати в єдине ціле (Соссюр, 1977: 47–48). Ф. де Соссюр закріпив за мовою соціальний аспект мовної діяльності, зовнішній щодо індивіда, натомість мовлення визначав як індивідуальний акт волі й розуму, у якому вирізняють комбінації, що в них мовець використовує код (*code*) мови для вираження своєї думки та психофізичний механізм, який дозволяє мовцеві об'єктивувати ці комбінації» (Соссюр, 1977: 52). За мовою закріплено статус «суттєвого», за мовленням – «побічного й більшою чи меншою мірою випадкового» (Там само). Водночас учений зауважує, що індивідуальна й соціальна сторони мовної діяльності взаємопов'язані: причому одну неможливо зрозуміти без іншої (Соссюр, 1977: 47); кожна з них є значущою лише завдяки іншій (Соссюр, 1977: 46).

У цілому суголосними ідеї Ф. де Соссюра про взаємозв'язок мови й мовлення як складників мовної діяльності (схематично: мовна діяльність (*langage*)¹ = мова (*langue*) + мовлення (*parole*) були й праці іншого французького лінгвіста Г. Гійома. Проте Г. Гійом вносить суттєве уточнення до цієї формули – залучає до аналізу критерій (контекст) часу² та наголошує на ієрархічному зв'язкові мови, яка наявна в нас постійно в стані можливості (*puissance*), і мовлення, наявного в нас час від часу в стані дійсності (*effet*)³, що вможливило формулювання дещо іншої сутності мовної діяльності: мовна діяльність як ціле містить послідовність – це послідовність переходу (переведення) мови, яка постійно є в мовцеві, до мовлення (у мовлення), яке належить мовцеві тільки в конкретні моменти часу⁴. Отже, мовна діяльність – не сума складників мови і мовлення, а інтеграл; окрім того й у мовленні, і в мові існує зв'язок і відповідність факту мовлення (говоріння) і факту думки; говоріння (*parole*) на глибинному рівні мови – ідеальне говоріння (нефізичне, *parole-idée*), говоріння на рівні мовлення – реальне (фізичне, матеріалізоване, *parole effective*). Зауважимо, що Г. Гійом у скориговану ним формулу Ф. де Соссюра вводить термін *discours* на позначення поняття «мовлення» як побудови мовлення в послідовності мова (*langue*) → мовлення (*discours*), а терміном *parole* послуговується для передавання поняття «говоріння» як акту фонації.

Отже, за Г. Гійомом мова – це віртуальність і потенційність мовлення, вона передує мовленню, як умова передує наслідкові. Система мови – це система уявлень, а мовлення – система вираження⁵. Синхронно-діахронне функціонування мови виявляється завдяки оперативному часу – матеріального субстрату взаємодії мови і мовлення в мовній діяльності (Гійом, 1992).

¹ На думку О.С. Мельничука, термін *langage* – мовна діяльність, на відміну від *langue* – мова і *parole* – мовлення, – перекладений не зовсім точно; учений запропонував термін *загальна сфера мови* (Мельничук, 1997: 11).

² «Мова існує в нас постійно до будь-якого акту вираження. Я говорю, висловлююся за допомогою мови. Моє мовлення, говоріння має тимчасову природу, а мова існує в мені постійно, безперервно» (Гійом, 1992: 8).

³ Г. Гійом зазначав, що така інтерпретація належить йому, хоч імпліцитно вона є в праці Ф. де Соссюра (Гійом, 1992: 36).

⁴ Дослідник розрізняє поняття «факт мови» і «факт мовлення»: «факт мовлення» – це те, що здійснюємо в якийсь момент через необхідність і звичай із власної волі; «факт мови» – це психічний процес, який відбувся в нас у невизначеному минулому, про що в нас немає ані найменшого спогаду (Гійом, 1992: 20).

⁵ Проблема співвідношення можливого (системного) і реалізованого (узуально чи оказіонально) увиразнена в працях Вільгельма фон Гумбольдта (див., зокрема: Гумбольдт, 2000: 82).

Важливо, що вчений звертає увагу на відображально-пізнавальний аспект мови, назвавши його людським, залишивши соціальний аспект на другому плані. Дослідник наголошує, що «ми бачимо світ тільки через посередництво образу світу, який носимо в собі», «світ очима людини – це вигляд світу на основі оброблення, якому ми уміємо піддавати світ, що міститься в нас» (Гійом, 1992: 142). Мова і мовлення, на думку Г. Гійома, розташовані по різні боки свідомості (Гійом, 1992: 130). Цікаве метафоричне спостереження: «Людський розум нагадує об'ємну картину, де найближчий горизонт несе те, що розглянула сама думка, а найдальший – те, що поки ще невидиме, але спостережуване. До горизонту розглянутого належить мовлення, його складники – фрази й слова в цих фразах. До горизонту спостережуваного належать слова, з яких складається мова й умовою існування яких є очікування їхньої обробки для переміщення з горизонту спостережуваного, де вони постійно перебувають, на горизонт розглянутого, куди їх можуть викликати» (Гійом, 1992: 160).

Актуалізація мовних одиниць – процес переходу мови в мовлення – це один із основних постулатів психосистематики Г. Гійома; актуалізація відбувається на основі позиційних характеристик мовних одиниць і прагматичної цілеспрямованості (*visée*) мовця. Дослідник стверджує, що слово «актуалізація» належить йому й найкраще ця проблема описана в праці «Проблема артикля і її розв'язання у французькій мові» (Гійом, 1992: 9).

Автором теорії актуалізації сучасники вважають іншого послідовника вчення Ф. де Соссюра – Шарля Баллі, який приймав постулат Ф. де Соссюра про *єдиний та істинний об'єкт лінгвістики – мову, розглядану саму в собі і для себе* (Соссюр, 1977: 269) з оперттям на положення про відсутність *паралелізму в розвитку мови і суспільства*⁶. За теорією Ш. Баллі, функція актуалізації полягає в переході (переведенні) мови в мовлення; призначення актуалізаторів (експліцитних або імпліцитних) – зв'язати віртуальні поняття з реальними предметами або процесами, тобто перетворити віртуальне поняття на актуальне. Важливими є зауваги вченого щодо модальної актуалізації, у результаті якої «одне чи кілька слів, які виражають якість уявлення, стають реченням (**речення є переважно актом мовлення**)» (Баллі, 1955: 93).

Актуалізація, за спостереженнями вченого, показує, що зі статичного (синхронного) погляду мова передує мовленню і що мовлення завжди передбачає мову, оскільки мова завжди є постачальником актуалізаторів, без яких мовлення не могло б зреалізуватися. Водночас Ш. Баллі підкреслює-нагадує, що з генетичного (історичного) погляду «порядок пріоритету буде зворотним», тобто мовлення передувало мові в історії виникнення мовної діяльності (Баллі, 1955: 94).

На думку відомого українського мовознавця О.С. Мельничука, «вихідним етапом висвітлення онтологічного статусу мови і взаємовідношення її окремих аспектів має бути відповідь на питання про співвідношення процесів реально здійснюваної мови, її психічних відповідників, які існують у свідомості кожного носія мови, її наукових абстракцій, які створюються дослідниками мови на

⁶ «Мові не властиві раптові зміни, які спостерігаємо в політиці, праві й навіть у моралі та релігії. Звідси випливає, що вона прекрасно може відображати колективне мислення, яке зазнало глибоких змін із плином часу» (Баллі, 1955: 24). Утім, водночас учений стверджує, що рідна мова «тісно зв'язана з усім нашим життям – особистим і суспільним; виразник нашої радості й страждань, наших бажань, нашої ненависті, наших сподівань, вона стає для нас символом нашої особистості й суспільства, у якому ми живемо (Баллі, 1955: 28; див. також Баллі, 2003).

її основі» (Мельничук, 1997: 10). Учений наголошує, що, по-перше, абстракція (абстрактна система структурних одиниць мови) не може бути логічно первинною щодо об'єкта, від якого вона проведена; по-друге, якщо систему мови вбачати в розподілених між різними мовними актами незліченних випадках уживання, повторення і видозміни структурних одиниць мови, то така система мови не може бути поставлена в один ряд із суцільним процесом мовлення, оскільки *вона існує не поза ним, а в ньому*; по-третє, орієнтовані на мовний акт психічні процеси перебувають у відношенні до самого мовного акту як наміри до їх здійснення (Мельничук, 1997: 10–11). Тому «говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав» (Мельничук, 1997: 13). Висловлення – це найпростіший конкретний вияв мови, що існує тільки протягом часу його здійснення і тільки в ситуації, яка складається на цей час (Мельничук, 1997: 14). «Але оскільки кожне висловлення містить певні, відповідні до його завдань структурні компоненти мови, наукове дослідження мови обов'язково повинно охоплювати і всю сукупність усталених у даному мовному колективі структурних компонентів з їх розподілом між відповідними типами завдань і ситуацій мовлення (Мельничук, 1997: 16).

Попри десятиріччя наукових пошуків питання про розмежування одиниць мови й одиниць мовлення досі є одним із найбільш дискусійних питань синтаксису. Не маючи на меті докладне висвітлення історії формування понять і відповідних термінів *речення* і *висловлення*⁷, окреслимо сучасні тенденції у кваліфікації цих синтаксичних одиниць, зокрема в контексті функційної⁸ теорії мови.

Попри те, що становлення функціоналізму як лінгвістичного напрямку відлічують від останніх двох десятиріч минулого століття, ідеї функційної теорії мови виразно проступають у працях О.О. Потебні, І.О. Бодуена де Куртене, О.М. Пешковського, О. Єсперсена, Е. Бенвеніста, В. Матезіуса та ін. (див.: Кибрик, 2001).

У контексті сучасної функційної теорії мови, зокрема функційного синтаксису, в лінгвоукраїністиці *речення* визнано багатомірною одиницею, яку розглядають із формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного боків. В українському мовознавстві першою працею з функційної граматики стала монографія І.Р. Вихованця «Нариси з функціонального синтаксису української мови» (1991), у якій наголошено, що «функціональна теорія мови орієнтована на вивчення синтаксичних одиниць як у сфері мови, так і у сфері мовлення, а також характеру взаємодії і динаміки двох сфер» (Вихованець, 1991: 30), а сфера мови і сфера мовлення не становлять роз'єднаних сфер, між ними наявні проміжні ланки, що прилягають більшою чи меншою мірою або до сфери мови, або до сфери мовлення (Там само).

У функційному синтаксисі застосовують тривимірний підхід, пов'язаний із виділенням формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і власне-комунікативної структур речення. Формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний аспекти речення «пов'язані з абстрагуванням від «конкретнощів»

⁷ Про історію синтаксичних термінів української мови XIX – п. пол. XX ст. див.: Чернобров, 2019.

⁸ Термін *функційний* в лінгвоукраїністиці в терміносполуках *функційна граMATика*, *функційний синтаксис* тощо з часом заступив термін *функціональний*, яким дослідники послуговувалися в 90-х роках XX ст.

мовленнєвих виявів, виділенням типових функцій, а власне-комунікативний аспект – з реалізацією мовних структур, їх необхідним пристосуванням до умов мовленнєвої ситуації» (Вихованець, 1991: 31). Відповідно *речення* потрактовано як *багатомірну одиницю*, яку розглядають із формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного боків. Формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний аспекти спрямовані у сферу мови; з боку формально-синтаксичної структури речення вважають «автономним і самодостатнім» (Вихованець, 1993: 54), а семантико-синтаксичну структуру простого речення визначають як «абстрактне мовне значення речення, спосіб репрезентації дійсності в мисленні та мові» (Вихованець, 1993: 114). У сферу мовлення спрямована комунікативна організація речення (Вихованець, 1993: 59).

Отже, розрізняють речення у сфері мови та речення у сфері мовлення: «речення у сфері мови є типовим, абстрагованим від мовленнєвих репрезентацій зразком, моделлю, за якими в мовленні утворюються конкретні речення (висловлення), тобто, речення – це абстрактна мовна одиниця, реченнєва схема; речення у сфері мовлення залежить від контексту, мовленнєвої ситуації, поділяючись у плані актуального членування на «дане» (тему, вихідне у висловленні) і «нове» (рему, основне, комунікативний центр у висловленні), тобто, речення у сфері мовлення – конкретне речення, висловлення» [Вихованець, 1993: 54]⁹.

Пор. дефініції, наведені в енциклопедії «Українська мова» та в сучасних термінографічних джерелах: *речення* – «основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки» (Вихованець, 2000: 509); *висловлення* – одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; *речення*, що розглядається з боку його комунікативної організації (Вихованець, 2000: 66).

<p><i>Речення</i> – одиниця синтаксичного рівня мовної системи, яка є інваріантом конкретних мовленнєвих висловлень і характеризується комунікативною, змістовною й інтонаційною завершеністю. ... Лише в нетермінологічному вживанні речення може ототожнюватися із предикативною одиницею й висловленням (Селіванова, 2006: 517–518)</p>	<p><i>Речення</i> – 1) одна із синтаксичних одиниць та основна предикативна синтаксична одиниця, що складається з декількох з'єднаних між собою синтаксичним зв'язком форм слів або з однієї форми слова, є інтонаційно оформленим смисловим і граматичним цілим, що виражає найсуттєвіші функції мови: пізнавальну, експресивну, комунікативну; 2) основний засіб вираження і формування окремої відносно закінченої думки, мінімальна одиниця мовлення; синтаксична одиниця мови, побудована за відповідною моделлю і репрезентована парадигмою формальних варіантів (Загнітко, 2012, Т.3: 402)</p>
--	---

⁹ Див. також висвітлення проблематики вивчення речення в мові (тобто ізольованого речення, аналіз його функцій як конструктивно-синтаксичних способів вираження ним свого типового значення) і речення в мовленні (речення в контексті, у мовленнєвій ситуації; аналіз додаткових мовленнєвих функцій речення – композиційно-синтаксичної (обов'язкової для кожного мовленнєвого речення) і експресивно-оцінної (факультативної) (Золотова, 1973).

<p><i>Висловлення</i> – одиниця мовлення; конкретна реалізація в ситуації мовлення речення як інваріанта згідно з дихотомією мова й мовлення, емічного й етичного рівнів у дескриптивній і структурній лінгвістиці. ... може ситуативно й структурно збігатися з реченням у випадку відповідності позиційній схемі речення, проте висловлення занурено у відповідну ситуацію мовлення, отримуючи додатковий прагматичний і модальний компонент (Селіванова, 2006: 62)</p>	<p><i>Висловлення</i> (інколи <i>висловлювання</i>) / <i>Вислів</i> – одне з основних синтаксичних понять, що має різні тлумачення: 1) самодостатня мовномисленнева структура, що співвідноситься з дійсністю, є носієм завершеної думки і, здебільшого, виражається реченням (актуалізованим у мовленні); 2) реальна одиниця комунікації, мовлення, якій властива смислова цілісність і референтна співвіднесеність; одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається в комунікативному аспекті. Це використане речення, яке залежно від умов комунікації може мати будь-яку форму, аж до одного слова. Йому обов'язково притаманна відповідна інтонація; 3) вимова речення (у процесуальному плані, тобто мовленнєвий акт) і вимовлене речення (у статичному плані, тобто продукт мовленнєвого акту); 4) у комунікативній лінгвістиці – складник спілкування, обмежений зміною мовців (Микола Бахтін); 5) у сучасній лінгвістиці – одиниця модусу мовлення; речення, актуалізоване у мовленні з конкретною структурою теми і реми; одиниця модусу мовлення, якій характерна смислова цілісність, оформлення певним актуальним членуванням (тема, рема) у складі повідомлення і мовленнєвого акту. В. може за структурою збігатися з реченням, але може бути повідомленням, яке не вкладається в схему простого речення (слова-речення, репліки-відповіді в діалогічному мовленні тощо) ... (Загнітко, 2012, Т.1: 116–117)</p>
---	---

Основою для найбільш точного, логічно витриманого й послідовного визначення загальної природи речення, на думку О.С. Мельничука, є факт, що *речення існує насамперед у сфері мовлення*, а мовна система містить здебільшого лише абстрактні структурні схеми, за якими речення в різних випадках будуються (Мельничук, 1966: 36–37).

У дослідженнях із функційно-комунікативної граматики (або «граматики мовлення»¹⁰), зокрема **функційно-комунікативного синтаксису**, особливістю якого є аналіз значення речення з урахуванням і «об'єктивного», або пропозиційного (опис ситуації), змісту, і комунікативних намірів мовця, дослідники послуговуються терміном *речення-висловлення* (див., напр., праці М.В. Всеволодової¹¹). У працях зацентровано на багаторівневості структури

¹⁰ На думку М.В. Всеволодової, функційно-комунікативна граматика – це не особливий напрям, а особливий аспект, який має «прикладний характер» і зорієнтований на володіння мовою, тобто це «граматика мовлення». Мета ФКГ – опис об'єктивних і суб'єктивних мовленнєвих смислів і сукупності засобів їхнього вираження незалежно від рівня цих засобів на основі мовних механізмів, які визначають відповідне потребам комунікантів функціонування в мовленні цих мовних засобів (Всеволодова, 2000: 3).

¹¹ Всеволодова М.В. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: Изд-во Московского университета, 2000. М.В. Всеволодова. Синтаксемы и строевые категории предложения в рамках функционально-коммуникативного синтаксиса (к вопросу о предикативности, предикации и членах предложения). *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 2000, № 1. М.В. Всеволодова, О.Ю. Дементьева. Отношения предикации как основа актуального членения предложения. *Вестник Московского университета, Серия 9. Филология*. 1998, № 6.

речення – визначено денотативний, комунікативний, семантичний і формальний рівні, зокрема: денотативний рівень речення, виражений денотативною структурою, кваліфікують як мовний рівень, не пов'язаний з актом мовлення; комунікативний рівень, окрім комунікативної структури речення містить також низку інших комунікативних завдань, що відображено лінійно-інтонаційною структурою; семантичний рівень відображає комунікативні наміри мовця в мовленнєвому акті (це мовленнєвий рівень, на якому автор визначає стратегію «під час матеріалізації свого мисленнєвого завдання» (Кибрик, 1979); синтаксичний рівень речення – рівень матеріалізації, що реалізується у формальній структурі (Всеволодова, 2000: 199–202).

У функційно-комунікативному синтаксисі *речення-висловлення* разом із синтаксемами та функціональним різновидом іменних синтаксем – іменною групою – зараховано до *одиниць* плану вираження; зауважимо, що *об'єктами* вивчення в рамках плану вираження постають словосполучення і текст. *Речення-висловлення* «на відміну від речення у формальному синтаксисі є не абстрагованим зразком формальної моделі (одиницею структурною), а мовленнєвим витвором визначеного, хоча й типізованого змісту – одиницею комунікативною, тобто, будь-яке речення розглядають як вимовлене або написане в конкретному тексті, у конкретних умовах, з конкретними комунікативними завданнями» (Всеволодова, 2000: 13). Єдиною «сферою життя» *речення-висловлення* визначено дискурс. Під час аналізу речення-висловлення насамперед визначають його змістовий аспект, а потім усі засоби вираження цього змісту, зокрема й просодичні (Там само). Кваліфікуючи *речення-висловлення* як «завершену й самостійну в смисловому і структурному відношенні одиницю спілкування», А.Л. Шарандін зацентровує на тому, що речення-висловлення є результатом поєднання слів у конкретних синтаксичних позиціях, що є найважливішим показником структурування думки і ширше – текстотворення. У складі речення-висловлення номінативні одиниці постають як когнітивні комунікативно-дискурсивні форми слова-лексеми, існування і функціонування яких зумовлено концептуалізацією і категоризацією не тільки світу в мові й мови як специфічної частини цього світу, але й комунікативного процесу, у якому частина мови може мати своїх «представників» (репрезентантів) для виконання конкретних комунікативних завдань (Шарандін, 2018: 282).

Аналізуючи *речення і висловлення в системно-функційному аспекті*, постулюючи ідею про наявність взаємопереходів у дихотомії *мова-мовлення*, які передбачають наявність «нульової точки», В.І. Іванова виокремлює дихотомію *речення-тип* (предикативна комунікативна одиниця мовної системи) і *висловлення-варіант* (інтенційна одиниця дискурсу), «нульовою точкою» якої є *речення / висловлення (речення-висловлення)*, або *висловлення-тип* (Іванова, 2001), у якому поєднано й ознаки речення як системної одиниці, і ознаки висловлення як дискурсивної одиниці. Зауважимо, що в *системі-мові* дослідниця концепційно й термінологійно розмежовує *речення-тип* (конструктивний знак в системі мови, джерелом денотативно-сигніфікативного якого є типова ситуація об'єктивної дійсності, що є готовою моделлю для втілення інтенціонального змісту й повідомлення) і *речення-варіант* (що його традиційно називають *висловленням*), у *системі-мовленні* (дискурсивний рівень) – *висловлення-тип* і *висловлення-варіант* (Там само). *Речення-висловлення* потрактовано як інваріант висловлення (мовленнєвої дії в контексті мовленнєвої ситуації) та варіант речення (Іванова, 2013: 68).

<i>Мовна система</i>	↔	<i>Мовленнєва система</i>	↔	<i>Мовлення</i>
Інваріант		Варіант I		Варіант II
		Інваріант		
<i>Речення</i>		<i>Речення-висловлення</i>		<i>Висловлення</i>

Варіантність дослідниця визначає як спосіб існування мови, розмежовує два рівні варіантності (Иванова, 2011: 45).

Варіантність I: Реалізація (актуалізація) мовних одиниць		
Мовна одиниця	Мовно-мовленнєва одиниця	Мовленнєво-мовна одиниця
Інваріант-I	Варіант-I	Реалізація-I
<i>(віртуальна одиниця)</i>	<i>(узувальна одиниця)</i>	<i>(актуальна одиниця)</i>
Варіантність II: Уживання мовленнєвих одиниць		
Інваріант-II	Варіант-II	Реалізація-II
<i>(віртуальна одиниця)</i>	<i>(узувальна одиниця)</i>	<i>(актуальна одиниця)</i>

Феномен *мова-мовлення* постає як **єдиний (цілісний) об'єкт** дослідження в контексті когнітивної лінгвістики, що зумовлено «єдністю і взаємозв'язком усіх її [мови] реальних залежностей – від предметного світу, мисленнєвих процесів і мовленнєвого використання» (Болдырев, 2008: 7). Специфіку *когнітивної лінгвістики* як наукового напрямку визначають принципи *структурно-функційної цілісності, міждисциплінарності, антропоцентричності та багаторівневості* (див. Болдырев, 2008), а її основна диференційна ознака – не постулювання в рамках науки про мову нового предмета дослідження і навіть не введення нового інструментарію і / або процедур, а у власне методологічній зміні пізнавальних установок (евристик) (Кибрик, 2001).

Традиційно виокремлюючи формальний, семантичний і комунікативний аспекти синтаксису, дослідники здебільшого не зацентровували на когнітивному аспекті, хоч саме когнітивний підхід «за змовчуванням» використовують, наприклад, для виокремлення синтаксичних моделей, які фактично є «результатом концептуалізації дійсності на основі комунікативного досвіду» (Норман, 2013: 39). У конкретному синтаксичному зразкові – моделі речення – відображається типова ситуація; відповідно кожній структурній схемі відповідає свій тип пропозиційного змісту – типова ситуація, або синтаксичний смисл (Федосюк, 2008), або синтаксичний концепт (Волохина, 1999), що є центральним об'єктом семантичного синтаксису. У комунікативному аспекті речення постає як динамічна структура, орієнтована на конкретну мовленнєву ситуацію, яка за допомогою спеціальних мовних засобів відображає його актуальне членування, або функціональну перспективу. Тема-рематичне членування інформативності, репрезентованої висловленням, – це результат когнітивної операції – фокусування, що передбачає вибір змісту для позначення знаком, а також організацію цього змісту розташуванням його складників на першому й другому плані, що відповідає поняттям «фону» й «фігури».

Когнітивний напрям у лінгвістиці увиразнює кореляцію мови й мислення. Когнітивний підхід до мови – це переконання, що мовна форма є відображенням когнітивних структур, тобто структур людської свідомості, мислення,

пізнання (Кибрик, 1994: 126). В. Чейфа¹² називають одним із перших лінгвістів нашого часу, хто почав думати про мову з позицій її когнітивного мотивування. У його концепції серед вихідних понять немає поняття «речення». В. Чейф припускав, що з когнітивного погляду *речення* – суперфокус свідомості, який відрізняється розміром від звичайного фокусу свідомості (максимального обсягу інформації, доступного для одночасного «уміщення» у свідомості людини; становить одну інтонаційну одиницю). Під час говоріння людина переглядає, сканує поточний фокус і «розбиває» його на окремі фокуси, співвідносні з обсягом свідомості. Речення є проміжним компонентом між *інтонаційною одиницею* і *топіком* дискурсу (у когнітивному витлумаченні топік – це комплекс взаємопов'язаних ідей (референтів, подій, станів), які перебувають в напівактивній свідомості) (Кибрик, 1994: 132).

Формування сучасної тенденції застосування когнітивного підходу до аналізу мовних категорій спричинило нову інтерпретацію багатьох із них. Так, український мовознавець В.М. Бріцин запропонував когнітивну теорію модальності, продемонстрував її застосовність для пояснення особливостей інших мовних категорій – предикативності, метафори, вставленості тощо (Бріцин, 2006; 2015). Учений обґрунтовує ідею розгляду дискурсу з погляду модальної семантики, що своєю чергою дещо змінює і теоретичні ракурси інтерпретації мовного матеріалу; одним із напрямів семантико-синтаксичних досліджень дослідник визначає *модальну граматику дискурсу*, у контексті якої модальність постає як *категорія мови і мовлення* (Бріцин, 2006). Дослідник наголошує на ролі «я» мовця, зокрема, констатує: «аналіз речень у дискурсі змушує стверджувати, що зафіксована модальна семантика псевдоречень [тобто речень у мові; «псевдоречення» – за термінологією В.А. Звєгінцева¹³] значно бідніша – через елімінацію «я» мовця – і являє собою певну типізацію відтінків модальних значень, властивих реченню – одиниці мовлення, модальна семантика яких формується не тільки всередині речення» (Бріцин, 2006: 102).

Оскільки дослідження структури речення передбачає осмислення різних мисленнєвих і пізнавальних процесів людини, а також урахування прагматичних чинників, що впливають на конструювання значення, то обов'язковим значущим компонентом аналізу є мовець – суб'єкт пізнання, зокрема його активна роль в осмисленні дійсності й виборі мовних засобів. З когнітивного погляду в структурі речення виявляється взаємодія різних когнітивних систем людини й відображаються епістемологічні параметри змістових категорій, а також динамічний характер мови в цілому (Фурс, 2009: 59).

Отже, у контексті когнітивної лінгвістики феномен *мова-мовлення* постає як структурно-функційна єдність, а відповідно *речення-висловлення* – як цілісний і водночас багатоаспектний об'єкт дослідження, що заактуалізовує необхідність розпрацювання теорії синтаксису в контексті сучасної когнітивно-дискурсивної парадигми.

¹² Див.: Chafe, W. (1972). Discourse structure and human knowledge. *Language comprehension and the acquisition of knowledge*. Washington / Ed. by Freedle R.O., Carrol J.B.; Chafe, W. (1973). Language and memory. *Language*. (V. 49); Chafe, W. (1974). Language and consciousness. *Language*. (V. 50).

¹³ Звєгінцев, В.А. (1976). *Предложение и его отношение к языку и речи*. Москва: Изд-во Московского университета.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли, Ш. (1955). *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. Москва: Иностранная литература.
2. Балли, Ш. (2003). *Язык и жизнь*. Москва: Едиториал УРСС.
3. Болдырев, Н.Н. (2008). Принципы и методы когнитивных исследований языка. В *Принципы и методы когнитивных исследований языка: сб. науч. тр.* (с. 11–29). Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина.
4. Бріцин, В.М. (2006). Модальна грамати́ка дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень. *Мовознавство*, 2–3, 101–110.
5. Бріцин, В.М. (2015). Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлення. *Мовознавство*, 2, 77–85.
6. Вихованець, І.Р. (1993). *Грамати́ка української мови. Синтаксис: [підручник]*. Київ: Либідь.
7. Вихованець, І.Р. (1992). *Нариси з функціонального синтаксису української мови*. Київ: Наук. думка.
8. Вихованець, І.Р. (2000). Висловлення. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
9. Вихованець, І.Р. (2000). Речення. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
10. Волохина, Г.А. & Попова, З.Д. (1999). *Синтаксические концепты русского простого предложения*. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т.
11. Всеволодова, М.В. (2000). *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: Изд-во Московского университета.
12. Гийом, Г. (1992). *Принципы теоретической лингвистики*. Москва: Прогресс.
13. Гумбольдт, В. фон (2000). *Избранные труды по языкознанию*. Москва: ОАО ИГ «Прогресс».
14. Загнітко, А. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Донецьк: ДонНУ.
15. Золотова, Г.А. (1973). *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва: Наука.
16. Иванова, В.И. (2001). *Предложение, высказывание: Системно-функциональный аспект* [Дисс. ... д. филол. н.]. Тверь.
17. Иванова, В.И. (2011). О понятиях «вариантность-I» (реализация) и «вариантность-II» (употребление). *Вестник ТвГУ. Серия: Филология*, 2, 43–47.
18. Иванова, В.И. (2013). Структурная основа речевого высказывания. *Вестник ТвГУ. Серия: Филология*, 5, 62–69.
19. Кибрик, А.А. (1994). Когнитивные исследования по дискурсу. *Вопросы языкознания*, 5, 126–139.
20. Кибрик, А.Е. (1979). Подлежащее и проблема универсальной модели языка. *Известия АН СССР Сер. литературы и языка*, Т. 38, 4, 309–317.
21. Кибрик, А. (2001). Функционализм в лингвистике. URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/FUNKTSIONALIZM_V_LINGVISTIKE.html.
22. Кубрякова, Е.С. (2004). *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры.
23. Мельничук, О.С. (1981). Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*, 2, 22–34.
24. Мельничук, О.С. (1966). *Розвиток структури слов'янського речення*. Київ: Наук. думка.

25. Мельничук, О.С. (1997). Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*, 2/3, 3–19.
26. Мельничук, О.С. (2000). Мовлення. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
27. Норман, Б.Ю. (2013). Когнитивный синтаксис русского языка. Москва: ФЛИНТА: Наука.
28. Попова, З.Д. & Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика. *Когнитивная наука и когнитивная лингвистика*. URL: <http://zinki.ru/book/kognitivnaya-lingvistika/>.
29. Селіванова, О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля.
30. Соссюр, Ф. де (1977). Курс общей лингвистики. В *Труды по языкознанию* (с. 31–285). Москва: Прогресс.
31. Федосюк, М.Ю. (2008). Синтаксические значения и синтаксические смыслы. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 4, 18–22.
32. Фурс, Л.А. (2009) Конструктивность предложения в когнитивно-функциональном аспекте (на материале английского простого предложения). *Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 1, 59–62.
33. Чернобров, Ю.А. (2019). *Історія синтаксичних термінів української мови: ХІХ – перша половина ХХ ст.* Київ: Наукова думка.
34. Шарандин, А.Л. (2018). Знання о языке и коммуникации в аспекте функционально-коммуникативной грамматики. *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей*. Москва: МАКС Пресс, Вып. 60, 278–289.

Nina Horholiuk

TERMS SENTENCE AND UTTERANCE:
FUNCTIONAL MEASUREMENT

The article analyzes the current trends in the qualification of the concepts of sentence, utterance, sentence-utterance in the context of the functional theory of language, i.e. the concept of sentence, statement using a three-dimensional approach associated with the selection of formal-syntactic, semantic-syntactic and proper-communicative structures of the sentence in functional syntax (the concept of I.R. Vykhovanets) is characterized; the peculiarities of the concept sentence-utterance functioning in the functional-communicative syntax, the feature of which is the analysis of the sentence meaning considering objective (or propositional) intension and speaker's communicative attitudes are described; In functional-communicative syntax, the sentence structure appears as multi-level – denotative, communicative, semantic and formal levels; in the system-functional aspect, the sentence-utterance has the status of zero point in the dichotomy of the sentence-type (predicative communicative unit of the language system) and utterance-variant (intentional unit of a discourse). Prospects for the development of syntax theory in the modern cognitive-discursive paradigm concerning the interpretation of the phenomenon of a language-speech as a single (integral) object of study, respectively, sentence-expression as a holistic and at the same time multifaceted object of study are outlined.

In the article, the changes and correlations of linguocentric and anthropocentric scientific paradigms are emphasized; the influence of Ferdinand de Saussure's system-centric concept on the formation of the linguistic tradition of contrasting such concepts as *language* and *speech* is described; the main postulates of G. Guillaume's psychosystematics and Charles Bally's theory of actualization are characterized; the significance of famous Ukrainian linguist O.S. Melnychuk's proceedings in solving one of the most controversial syntax issues – the distinction between linguistic units and units of speech is emphasized.

Key words: language, speech, sentence, utterance, sentence-utterance, functional syntax, functional-communicative syntax, system-functional aspect of syntax, cognitive approach to language.

REFERENCES

1. Balli, Sh. (1955). *Obshhaja lingvistika i voprosy francuzskogo jazyka*. Moskva: Inostrannaja literatura (in Russ.).
2. Balli, Sh. (2003). *Jazyk i zhizn'*. Moskva: Editorial URSS (in Russ.).
3. Boldirev, N.N. (2008). Principy i metody kognitivnyh issledovanij jazyka. In *Principy i metody kognitivnyh issledovanij jazyka: sb. nauch. tr.* (pp. 11–29). Tambov: Izd-vo TGU im. G.R. Derzhavina (in Russ.).
4. Britsyn, V.M. (2006). Modalna hramatyka dyskursu yak odyń iz napriamiv semantyko-syntaksychnykh doslidzhen. *Movoznavstvo*, 2–3, 101–110 (in Ukr.).
5. Britsyn, V.M. (2015). Modalnist i predykatyvnist: linii rozmezhuvannia i protystavlennia. *Movoznavstvo*, 2, 77–85 (in Ukr.).
6. Chernobrov, Yu.A. (2019). *Istoriia syntaksychnykh terminiv ukrainskoi movy: XIX – persha polovyna XX st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
7. Fedosjuk, M.Ju. (2008). Sintaksicheskie znachenija i sintaksicheskie smysly. *Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 19. Lingvistika i mezhkul'turnaja komunikacija*, 4, 18–22 (in Russ.).
8. Furs, L.A. (2009). Konstruktivnost' predlozhenija v kognitivno-funkcional'nom aspekte (na materiale anglijskogo prostogo predlozhenija). *Vestnik VGU. Serija: Lingvistika i mezhkul'turnaja komunikacija*, 1, 59–62 (in Russ.).
9. Gijom, G. (1992). *Principy teoreticheskoj lingvistiki*. Moskva: Progress (in Russ.).
10. Gumbol'dt, V. fon (2000). *Izbrannye trudy po jazykoznaniju*. Moskva: OAO IG "Progres" (in Russ.).
11. Ivanova, V.I. (2001). *Predlozhenie, vyskazyvanie: Sistemno-funkcional'nyj aspekt* [Doctoral thesis]. Tver' (in Russ.).
12. Ivanova, V.I. (2011). O ponjatijah "variantnost'-I" (realizacija) i "variantnost'-II" (upotreblenie). *Vestnik TvGU. Serija: Filologija*, 2, 43–47 (in Russ.).
13. Ivanova, V.I. (2013). Strukturnaja osnova rechevogo vyskazyvanija. *Vestnik TvGU. Serija: Filologija*, 5, 62–69 (in Russ.).
14. Kibrik, A. (2001). *Funkcionalizm v lingvistike*. Retrieved from https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/FUNKTSIONALIZM_V_LINGVISTIKE.html (in Russ.).
15. Kibrik, A.A. (1994). Kognitivnye issledovanija po diskursu. *Voprosy jazykoznanija*, 5, 126–139 (in Russ.).
16. Kibrik, A.E. (1979). Podlezhashhee i problema universal'noj modeli jazyka. *Izvestija AN SSSR Ser. literatury i jazyka*, Vol. 38, 4, 309–317 (in Russ.).
17. Kubrjakova, E.S. (2004). *Jazyk i znanie: Na puti poluchenija znanij o jazyke: Chasti rechi s kognitivnoj točki zrenija. Rol' jazyka v poznanii mira*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury (in Russ.).

18. Melnychuk, O.S. (1966). *Rozvytok struktury slovianskoho rechennia*. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
19. Melnychuk, O.S. (1981). Rozvytok movy yak realnoi systemy. *Movoznavstvo*, 2, 22–34 (in Ukr.).
20. Melnychuk, O.S. (1997). Mova yak suspilne yavyshe i yak predmet suchasnoho movoznavstva. *Movoznavstvo*, 2/3, 3–19 (in Ukr.).
21. Melnychuk, O.S. (2000). Movlennia. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukr.).
22. Norman, B.Ju. (2013). *Kognitivnyj sintaksis russkogo jazyka*. Moskva: FLINTA: Nauka (in Russ.).
23. Popova, Z.D & Sternin, I.A. *Kognitivnaja lingvistika. Kognitivnaja nauka i kognitivnaja lingvistika*. Retrieved from <http://zinki.ru/book/kognitivnaya-lingvistika/> (in Russ.).
24. Selivanova, O. (2006). *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia*. Poltava: Dovkillia (in Ukr.).
25. Sharandin, A.L. (2018). Znaniya o jazyke i kommunikacii v aspekte funkcional’no-kommunikativnoj grammatiki. *Jazyk, soznanie, kommunikacija: Sb. statej*. Moskva: MAKSS Press, Issue 60, 278–289 (in Russ.).
26. Sossjur, F. de (1977). Kurs obshhej lingvistiki. In *Trudy po jazykoznaniju* (pp. 31–285). Moskva: Progress (in Russ.).
27. Volohina, G.A & Popova, Z.D. (1999). *Sintaksicheskie koncepty russkogo prostogo predlozhenija*. Voronezh: Voronezh. gos. un-t (in Russ.).
28. Vsevolodova, M.V. (2000). *Teorija funkcional’no-kommunikativnogo sintaksisa*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta (in Russ.).
29. Vykhovanets, I.R. (1992). *Narysy z funktsionalnogo syntaksysu ukrainskoi movy*. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
30. Vykhovanets, I.R. (1993). *Syntaksys Hramatyka ukrainskoi movy*. *Syntaksys*: [pidruchnyk]. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
31. Vykhovanets, I.R. (2000). Rechennia. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukr.).
32. Vykhovanets, I.R. (2000). Vyslovlennia. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukr.).
33. Zahnitko, A. (2012). *Slovnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i terminy*. Donetsk: DonNU (in Ukr.).
34. Zolotova, G.A. (1973). *Ocherk funkcional’nogo sintaksisa russkogo jazyka*. Moskva: Nauka (in Russ.).